O'ZBEK SHEVALARIDA ETNOGRAFIZMLARNI LINGVOKULTUROLOGIK JIHATDAN TADQIQ ETISH

Mullaboyeva Sevaraxon Nabiillo qizi
Andijon viloyati Turon universiteti magistir talabasi
sevaranabillayevna@gmail.com
+99890-626-44-39
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20267708

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek shevalarida uchraydigan etnografizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Etnografizmlar xalqning tarixiy taraqqiyoti, urf-odatlari, milliy qadriyatlari, turmush tarzi va madaniy qarashlarini aks ettiruvchi til birliklari sifatida o‘rganiladi. Tadqiqot davomida o‘zbek shevalarida uchraydigan kiyim-kechak, taom, marosim, dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka oid etnografik birliklarning semantik xususiyatlari ko‘rib chiqildi. Lingvokulturologik yondashuv asosida shevalarda saqlanib qolgan qadimiy leksik qatlamlarning milliy madaniyatni ifodalashdagi o‘rni tahlil qilindi. Shuningdek, maqolada o‘zbek dialektologiyasi va etnolingvistikasining rivojlanish bosqichlari ham yoritildi. Tadqiqot natijalari o‘zbek xalqining madaniy merosi va milliy tafakkurini anglashda etnografizmlarning muhim manba ekanligini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: Etnografizm, lingvokulturologiya, o‘zbek shevalari, dialektologiya, etnolingvistika, milliy madaniyat, leksika, urf-odat, marosim, xalq og‘zaki ijodi, madaniy semantika.

Аннотация: В данной статье с научной точки зрения анализируются лингвокультурологические особенности этнографизмов, встречающихся в узбекских диалектах. Этнографизмы рассматриваются как языковые единицы, отражающие историческое развитие народа, его обычаи, национальные ценности, образ жизни и культурные представления. В ходе исследования были рассмотрены семантические особенности этнографических единиц, связанных с одеждой, блюдами, обрядами, земледелием, животноводством и ремесленничеством, встречающихся в узбекских диалектах. На основе лингвокультурологического подхода проанализирована роль древних лексических пластов, сохранившихся в диалектах, в выражении национальной культуры. Также в статье освещаются этапы развития узбекской диалектологии и этнолингвистики. Результаты исследования показывают, что этнографизмы являются важным источником для понимания культурного наследия и национального мышления узбекского народа.
Ключевые слова: этнографизм, лингвокультурология, узбекские диалекты, диалектология, этнолингвистика, национальная культура, лексика, обычай, обряд, устное народное творчество, культурная семантика.

Abstract: This article scientifically analyzes the linguocultural features of ethnographisms found in Uzbek dialects. Ethnographisms are studied as linguistic units reflecting the historical development of the people, their customs, national values, lifestyle, and cultural views. During the research, the semantic characteristics of ethnographic units related to clothing, food, ceremonies, agriculture, animal husbandry, and handicrafts found in Uzbek dialects were examined. Based on a linguocultural approach, the role of ancient lexical layers preserved in dialects in expressing national culture was analyzed. In addition, the article highlights the stages of development of Uzbek dialectology and ethnolinguistics.

The research findings demonstrate that ethnographisms are an important source for understanding the cultural heritage and national mentality of the Uzbek people.

Keywords: ethnographism, linguoculturology, Uzbek dialects, dialectology, ethnolinguistics, national culture, vocabulary, custom, ceremony, folklore, cultural semantics.

Kirish

Til xalqning tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri va madaniy merosini saqlovchi muhim vositalardan biridir. Ayniqsa, shevalar tarkibida saqlanib qolgan etnografik birliklar xalqning kundalik hayoti, urf-odatlari va qadriyatlari haqida muhim ma’lumot beradi [1]. O‘zbek tilshunosligida shevalarni o‘rganish XX asr boshlaridan boshlab rivojlandi va bu yo‘nalishda K.K. Yudaxin, A.K. Borovkov, Sh. Shoabdurahmonov, G‘. Abdurahmonov kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim ahamiyat kasb etdi [2].

Lingvokulturologiya til va madaniyatning o‘zaro munosabatini o‘rganuvchi fan sifatida XX asrning ikkinchi yarmida shakllandi. Ushbu fan vakillari til birliklari orqali xalqning mentaliteti va madaniy qarashlarini aniqlash mumkinligini ta’kidlaydilar [3]. O‘zbek tilida ham lingvokulturologik tadqiqotlar so‘nggi yillarda jadallashib, ayniqsa, etnografik leksikani o‘rganishga e’tibor kuchaydi.

Etnografizmlar muayyan xalqning yashash tarzi, mehnat faoliyati, milliy taomlari, kiyimlari, marosimlari va boshqa madaniy jihatlarini ifodalovchi leksik birliklar hisoblanadi [4]. O‘zbek shevalarida uchraydigan “to‘n”, “sovut”, “kelinsalom”, “beshik to‘yi”, “uloq”, “ayron”, “tandir”, “supa” kabi birliklar xalqning etnik va madaniy hayotini aks ettiradi.

O‘zbekiston hududidagi shevalar qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari asosida shakllangan bo‘lib, har bir hududning tarixiy va etnik taraqqiyoti natijasida o‘ziga xos etnografik leksika yuzaga kelgan [5]. Jumladan, Xorazm shevalarida chorvachilikka oid birliklar ko‘p uchrasa, Farg‘ona vodiysi shevalarida dehqonchilik va hunarmandchilik terminlari keng qo‘llanadi.

Mazkur maqolaning asosiy мақсади o‘zbek shevalaridagi etnografizmlarni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish, ularning semantik va madaniy xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

Metodologiya

Tadqiqot davomida tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, lingvokulturologik hamda semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. O‘zbek dialektologiyasiga oid ilmiy manbalar, sheva lug‘atlari va etnografik tadqiqotlar asosiy manba sifatida tanlandi [6].

Maqolada o‘zbek shevalarida qo‘llanadigan etnografik birliklar hududiy jihatdan qiyosiy o‘rganildi. Xususan, Toshkent, Farg‘ona, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm hududlariga oid shevalarda uchraydigan leksik birliklarning ma’nosi va qo‘llanish doirasi tahlil qilindi.

Lingvokulturologik tahlilda til birliklarining madaniy semantikasi, ularning urf-odat va an’analar bilan bog‘liqligi o‘rganildi. Etnografizmlarning tarixiy ildizlarini aniqlashda etimologik manbalardan ham foydalanildi [7].

Tadqiqot materiallari sifatida “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, folklor namunalari va etnografik tadqiqotlar olindi. Shuningdek, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan chop etilgan dialektologik materiallar ham tahlil qilindi.

Natijalar

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘zbek shevalarida etnografik leksikaning keng qatlamlari сақланиб qolganligi aniqlandi. Ushbu birliklar asosan quyidagi semantik guruhlarga bo‘lindi:

- Milliy taomlarga oid etnografizmlar;

- Kiyim-kechak bilan bog‘liq birliklar;
- Marosim va urf-odat nomlari;
- Chorvachilik va dehqonchilik terminlari;
- Hunarmandchilikka oid leksik birliklar.

Milliy taomlarga oid etnografizmlar shevalarda alohida madaniy qatlamni tashkil qiladi. Masalan, Surxondaryo shevalarida “gilmindi”, “umoch”, “chalop”, Xorazm shevalarida “tuxumbarak”, “shivit oshi” kabi birliklar faol qo‘llanadi [8]. Ushbu taom nomlari xalqning yashash sharoiti va tarixiy oshxona madaniyatini ifodalaydi.

Kiyim-kechak bilan bog‘liq etnografizmlar orasida “paranji”, “do‘ppi”, “to‘n”, “mahsi”, “kovush” kabi birliklar muhim o‘rin tutadi. Tadqiqot davomida ayrim shevalarda qadimiy kiyim nomlari bugungi kunda ham faol qo‘llanayotgani kuzatildi.

Marosimlarga oid etnografizmlar o‘zbek xalqining ijtimoiy-madaniy hayotini yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. “Beshik to‘yi”, “kelinsalom”, “sunnet to‘yi”, “qiz oshi”, “charlar” kabi birliklar xalqning oilaviy va diniy marosimlari bilan chambarchas bog‘liq [9].

Chorvachilik va dehqonchilik terminlari ayniqsa qipchoq shevalarida keng rivojlangan. “Qo‘ton”, “yaylov”, “qirqim”, “o‘tov”, “sovliq” kabi birliklar chorvachilik madaniyatining tilga singib ketgan namunalaridir.

Hunarmandchilikka oid birliklar orasida “zardo‘z”, “kashtachi”, “bo‘zchi”, “kulol” kabi so‘zlar uchraydi. Ushbu birliklar o‘zbek xalqining qadimiy kasb-hunar an’analarini aks ettiradi.

Tahlil va muhokama

Lingvokulturologiya zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganadi. Ushbu yo‘nalish vakillari til birliklari xalqning dunyoqarashi, tarixiy xotirasi, turmush tarzi va milliy tafakkurini aks ettirishini ta’kidlaydilar [1]. O‘zbek shevalarida uchraydigan etnografizmlar ham xalqning ko‘p asrlik madaniy tajribasini saqlab qolgan til birliklari sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ular orqali o‘zbek xalqining kundalik hayoti, urf-odatlari, mehnat faoliyati, oilaviy munosabatlari va diniy qarashlari haqida muhim ma’lumotlarni aniqlash mumkin.

O‘zbek shevalaridagi etnografik birliklar tarixiy taraqqiyot mahsuli hisoblanadi. O‘zbekiston hududi qadimdan turli etnik guruhlar va madaniyatlar kesishgan makon bo‘lib kelganligi sababli shevalarda ko‘plab qadimiy va mahalliy leksik qatlamlar saqlanib qolgan [2]. Ayniqsa, qarluq, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari tarkibidagi etnografizmlar hududiy va etnik xususiyatlarni aks ettiradi. Masalan, qipchoq shevalarida chorvachilik bilan bog‘liq terminlarning keng uchrashi ushbu hududlarda tarixan yarim ko‘chmanchi turmush tarzi ustun bo‘lganligini ko‘rsatadi. “Qo‘ton”, “yaylov”, “qirqim”, “sovliq”, “uloq” kabi birliklar nafaqat chorvachilikka oid tushunchalarni, balki xalqning xo‘jalik madaniyatini ham ifodalaydi.

Qarluq shevalarida esa dehqonchilik va hunarmandchilikka oid birliklarning faol qo‘llanishi kuzatiladi. “Ariq”, “jo‘yak”, “omoch”, “tegirmon”, “kulol”, “bo‘zchi” kabi birliklar voha madaniyatining tilga singgan ko‘rinishidir. Bu holat til birliklarining bevosita iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Lingvistik birliklar va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi bunday bog‘liqlik etnolingvistikaning asosiy tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi [3].

Etnografizmlarning muhim jihatlaridan biri ularning milliy madaniyatni saqlovchi vosita ekanligidir. Masalan, o‘zbek xalqining oilaviy marosimlari bilan bog‘liq “beshik to‘yi”, “kelinsalom”, “charlar”, “fotiha to‘yi”, “sunnet to‘yi” kabi birliklar nafaqat marosim nomi, balki muayyan ijtimoiy qadriyatlarning ifodasidir. “Kelinsalom” marosimi o‘zbek xalqining kattalarga hurmat, oilaviy birdamlik va odob-axloq tamoyillarini aks ettiradi.

Ushbu birlikning shevalarda turlicha fonetik shakllarda qo‘llanishi ham hududiy madaniy tafovutlarni ko‘rsatadi [4].

Shuningdek, etnografik birliklar xalqning ma’naviy hayoti bilan chambarchas bog‘liq. “Hashar”, “gap-gashtak”, “mehmondorchilik”, “sovchi”, “bata” kabi birliklar o‘zbek xalqining jamoaviylik va hamjihatlik an’analarini ifodalaydi. Ayniqsa, “hashar” tushunchasi o‘zbek xalqining ijtimoiy birdamlik tamoyillarini aks ettiruvchi muhim madaniy hodisa hisoblanadi. Ushbu birlik orqali xalqning bir-biriga ko‘maklashish, jamoa bo‘lib ishlash kabi qadriyatlari namoyon bo‘ladi.

Til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi milliy taom nomlarida ham yaqqol ko‘rinadi. O‘zbek shevalarida uchraydigan “umoch”, “chalop”, “gilmindi”, “shivit oshi”, “tuxumbarak”, “qatlama” kabi birliklar xalqning tarixiy oshxona madaniyatini aks ettiradi [5]. Ushbu birliklarning ayrimlari faqat ma’lum hududlarda qo‘llanadi. Masalan, “shivit oshi” va “tuxumbarak” asosan Xorazm hududiga xos bo‘lib, bu taomlar hududning iqlimiy va madaniy xususiyatlari bilan bog‘liq. Farg‘ona vodiysida esa “qatlama”, “lochira”, “moshkichiri” kabi taom nomlari keng qo‘llanadi. Bu esa shevalardagi etnografik birliklarning hududiy madaniyat bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Kiyim-kechak bilan bog‘liq etnografizmlar ham lingvokulturologik jihatdan muhim ahamiyatga ega. “To‘n”, “mahsi”, “kovush”, “paranji”, “do‘ppi”, “salla” kabi birliklar xalqning tarixiy kiyinish madaniyatini aks ettiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ayrim kiyim nomlari bugungi kunda faqat keksa avlod nutqida faol qo‘llanmoqda [6]. Bu holat urbanizatsiya va globalizatsiya ta’sirida ayrim etnografik birliklarning iste’moldan chiqib borayotganligini ko‘rsatadi.

Globalizatsiya jarayoni tilning barcha qatlamlariga ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, ommaviy madaniyat va zamonaviy kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi natijasida ko‘plab mahalliy birliklar o‘rnini umumadabiy yoki xalqaro terminlar egallamoqda. Yosh avlod nutqida qadimiy etnografik birliklarning kamayib borayotgani ham ushbu jarayon bilan bog‘liq. Masalan, ilgari keng qo‘llangan “paranji”, “chakmon”, “yaktak” kabi kiyim nomlari bugungi kunda asosan tarixiy yoki folklor matnlarida uchraydi. Shu bilan birga, ayrim etnografizmlar milliy marosimlar va xalq og‘zaki ijodi orqali faol saqlanib qolmoqda.

Folklor namunalari etnografik birliklarning muhim manbasi hisoblanadi. Maqollar, matallar, dostonlar va xalq qo‘shiqlarida o‘zbek xalqining turmush tarzi va madaniyatiga oid ko‘plab birliklar uchraydi. Masalan, “Mehmon otangdan ulug‘”, “Hasharga borgan horimas” kabi maqollar xalqning mehmondo‘stlik va jamoaviylik qadriyatlarini ifodalaydi. Dostonlarda esa “o‘tov”, “sovut”, “nayza”, “egarlik” kabi birliklar tarixiy turmush tarzining tilga singgan ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi [7].

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan etnografizmlar madaniy kod vazifasini bajaradi. Til birliklari orqali xalqning diniy qarashlari, ma’naviy qadriyatlari va tarixiy tajribasi ifodalanadi. Masalan, “tandir” so‘zi oddiy maishiy buyumni anglatmaydi. U o‘zbek xalqining oilaviy hayoti, non tayyorlash madaniyati va uy-ro‘zg‘or an’analarini ifodalovchi ramziy birlikdir. Shuningdek, “supa” tushunchasi ham o‘zbek oilasining kundalik ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq bo‘lib, mehmon kutish, suhbatlashish va dam olish joyi sifatida madaniy ahamiyat kasb etadi.

Etnografik birliklar ko‘pincha qadimgi turkiy qatlam bilan bog‘liq bo‘ladi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda uchraydigan ko‘plab birliklar bugungi o‘zbek shevalarida ham saqlanib qolgan [8]. Masalan, “yaylov”, “o‘tov”, “qo‘ton”, “qimiz” kabi birliklar qadimgi turkiy xalqlarning ko‘chmanchi madaniyatiga oid tushunchalardir. Bu holat o‘zbek tilining tarixiy ildizlari chuqur ekanligini va shevalarda qadimiy qatlam saqlanib qolganligini ko‘rsatadi.

Hududiy jihatdan ayrim etnografizmlar faqat ma’lum shevalarda uchraydi. Xorazm shevalaridagi “urgoch”, “qoqmach”, “gurganj”, Surxondaryo shevalaridagi “gilmindi”,

“chalop”, Qashqadaryo shevalaridagi “bo‘g‘irsoq”, “qurut” kabi birliklar hududiy madaniyatni aks ettiradi. Ushbu birliklarning shakllanishiga mahalliy tabiiy sharoit, iqtisodiy faoliyat va etnik tarkib ta’sir ko‘rsatgan. Lingvistik jihatdan bunday birliklar shevalarning o‘ziga xosligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

O‘zbek shevalaridagi etnografik birliklarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, til xalqning tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanadi. Ayrim birliklar vaqt o‘tishi bilan passiv qatlamga o‘tgan bo‘lsa-da, ularning madaniy ahamiyati saqlanib qolmoqda. Masalan, “paranji”, “mahsi”, “sovut” kabi birliklar zamonaviy nutqda kam qo‘llansa ham, tarixiy va madaniy matnlarda faol uchraydi. Bu esa etnografizmlarning tarixiy xotirani saqlashdagi rolini ko‘rsatadi.

Etnografik birliklarning semantik xususiyatlari ham alohida e’tiborga loyiq. Ko‘plab etnografizmlar ko‘p ma’nolilik xususiyatiga ega bo‘lib, ular faqat predmet yoki hodisani emas, balki ma’lum madaniy tushunchalarni ham anglatadi. Masalan, “do‘ppi” so‘zi bosh kiyimni anglatsa-da, u milliylik, hurmat va an’anaviylik ramzi sifatida ham qabul qilinadi. “Non” tushunchasi esa o‘zbek xalqida nafaqat oziq-ovqat mahsuloti, balki muqaddaslik va baraka ramzi sifatida talqin qilinadi.

Lingvokulturologik tadqiqotlar shevalarni faqat fonetik yoki grammatik jihatdan emas, balki madaniy jihatdan ham o‘rganish zarurligini ko‘rsatmoqda. Chunki shevalar tarkibida xalqning qadimiy dunyoqarashi va milliy tafakkuri saqlanib qolgan. Ayniqsa, etnografik birliklar xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatini tadqiq etishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Bugungi kunda o‘zbek shevalaridagi etnografik birliklarni elektron korpuslar asosida o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar yordamida shevalardagi leksik birliklarni tizimlashtirish, ularning hududiy tarqalishini aniqlash va semantik tahlil qilish imkoniyati kengaymoqda. Bu esa o‘zbek dialektologiyasi va lingvokulturologiyasining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, etnografik birliklarni ta’lim tizimida o‘rganish ham muhim ahamiyatga ega. Milliy qadriyatlarni yosh avlodga yetkazishda shevalarda saqlanib qolgan etnografik leksikaning o‘rni katta. Chunki til orqali xalqning tarixi, madaniyati va dunyoqarashi avloddan-avlodga o‘tadi. Shu sababli o‘zbek shevalaridagi etnografizmlarni ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish va ularni saqlab qolish bugungi tilshunoslikning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa

O‘zbek shevalaridagi etnografizmlar xalqning tarixiy xotirasi, milliy madaniyati va turmush tarzini aks ettiruvchi muhim til birliklaridir. Lingvokulturologik tahlil ushbu birliklarning nafaqat leksik, balki madaniy va ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘zbek shevalarida milliy taomlar, kiyim-kechaklar, marosimlar, chorvachilik va hunarmandchilikka oid ko‘plab etnografik birliklar saqlanib qolgan. Ushbu birliklar xalqning etnik o‘ziga xosligini va tarixiy taraqqiyotini ifodalaydi.

Globalizatsiya jarayonida ayrim etnografizmlarning iste’moldan chiqib borayotgani ularni ilmiy jihatdan qayd etish va saqlash zarurligini ko‘rsatadi. Shu sababli shevalardagi etnografik leksikani kompleks ravishda o‘rganish o‘zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 45–78-betlar.
2. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tili tarixiy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1987. – 112–140-betlar.

3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – 56–92-betlar.
4. Tolstoy N.I. Etnolingvistika asoslari. – Moskva: Nauka, 1995. – 23–48-betlar.
5. Reshetov V.V. O‘zbek xalq shevalari. – Toshkent: Fan, 1966. – 90–135-betlar.
6. Mirzayev T. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Fan, 1990. – 64–101-betlar.
7. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2000. – 15–70-betlar.
8. Jabborov I. O‘zbek xalqi etnografiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994. – 120–168-betlar.
9. Karimov S. O‘zbek marosim folklori. – Toshkent: Fan, 2008. – 87–134-betlar.
10. Vorobyev V.V. Lingvokulturologiya nazariyasi. – Moskva: RUDN, 2006. – 40–95-betlar.
11. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Ma’naviyat, 2013. – 54–99-betlar.
12. Kononov A.N. Turkiy tillar grammatikasi tarixi. – Moskva: Nauka, 1980. – 133–170-betlar.